

Mervezî'nin (ö. 294/906) *Kitâbü's-Sünne* Adlı Eserinde Kur'an İlimleri ve Nesih

Qur'anic Sciences and Naskh in Marwazî's (d. 294/906) *Kitâb al-Sunnah*

Gülhan MADEN¹

Geliş Tarihi (Received): 26.07.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 16.09.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Hicrî 3. asrın önemli ilim adamlarından biri olarak kabul edilen Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906) *Kitâbü's-Sünne* adlı eseri, ihtiva ettiği âyetler ve bunlara dair yorumlar dolayısıyla tefsir ilmi açısından önemli veriler sunmaktadır. Eserde, özellikle *nesih* konusunun olabildiğince detaylı ve objektif bir bakış açısıyla ele alınmış olması; ayrıca esbâb-ı nüzûl, müşkilü'l-Kur'ân, mücmel-mübeyyen gibi tefsir usulüne dair konularda birtakım açıklamalara yer verilmesi, eserin Kur'an ilimleri açısından kritik edilmesini gerektirmiştir. Bu makalede Mervezî'nin *Kitâbü's-Sünne*'si söz konusu açılardan ele alınmaktadır. Eserin son kısmında yer alan nesihle ilgili açıklamalardan yola çıkılarak, erken dönemde nesih çerçevesinde ortaya konan yaklaşımlar, tefsir ilmi perspektifinden değerlendirilmekte, nesih taraftarları ile diğerlerinin konuyla ilgili âyetleri nasıl yorumladıkları incelenmektedir. Böylece bir taraftan tefsir literatürü içinde yer almayan bir eserden tefsir usulüne dair veriler tespit edilmekte, diğer taraftan eserin müellifinin ilgili mevzulara yaklaşımı beyan edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mervezî, *Kitâbü's-Sünne*, Kur'an İlimleri, Nesih.

&

Abstract: The *Kitâb al-Sunnah* of Muhammad b. Nasr al-Marwazî (d. 294/906), who is considered to be one of the most important scholars of the 3rd century, provides important data in terms of the science of tafsir due to the verses it contains and the comments on them. The fact that the work deals with the issue of naskh in as much detail and objectively as possible, and also includes some explanations on exegetical issues such as asbâb al-nuzûl, mushkil al-Qur'ân, and mücmel-mubeyyen, necessitated the criticism of the work in terms of Qur'anic sciences. In this article, Marwazî's *Kitâb al-Sunnah* is analyzed from these perspectives. Based on the explanations on naskh in the last part of the work, the approaches that emerged in the early period within the framework of naskh are evaluated from the perspective of the science of tafsir, and how the supporters of naskh and others interpret the verses on the subject are revealed. Thus, on the one hand, data on the methodology of tafsir from a work that is not included in the tafsir literature is identified, and on the other hand, the author's approach to the relevant issues is declared.

Keywords: Tafsir, Marwazî, *Kitâb al-Sunnah*, Qur'anic Sciences, Naskh.

Atf/Cite as: Maden, Gülhan. "Mervezî'nin (ö. 294/906) *Kitâbü's-Sünne* Adlı Eserinde Kur'an İlimleri ve Nesih". *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 511-529. doi: 10.33931/dergiabant.1522841

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Gör., Gülhan Maden, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, gulhan.maden@hbv.edu.tr.

1. Giriş

İlim kelimesinin çoğulu olan “ulûm”un Kur’an’a izafesi ile oluşturulan ve “Kur’an ilimleri” anlamına gelen “ulûmü’l-Kur’ân” terkihi, Kur’an’dan neşet eden ve onunla ilgili olan ilimleri ifade etmektedir.² Bu ilimler aslında, Kur’an’ı tefsir çabaları esnasında, onu daha iyi ve doğru anlayabilmek için tarihin akışı içinde ortaya çıkmış Kur’an’la ilgili hususi araştırmalardır.³ Söz konusu ilimlerin bir kısmı Kur’an’ın dili olan Arapça ile ilgili olarak zuhur etmiştir. *Garîbü’l-Kur’ân, vücûh ve nezâir, i’câzü’l-Kur’ân, mecâzü’l-Kur’ân* ve *uslûbü’l-Kur’ân* bu grupta sayılabilir. *Nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzûl ve Mekkî-Medenî* gibi diğer bazı Kur’an ilimleri ise tarihsel olgulara dayanmaktadır. Bunların dışında bir de Kur’an âyetlerinin muhtevası çerçevesinde gelişen ilimler vardır ki *muhkem-müteşâbih, mücmel-mübeyyen, müşkilü’l-Kur’ân, mübhemâtü’l-Kur’ân ve Kur’an kıssaları* bunlar arasındadır.

Pek çok ilim gibi Kur’an ilimleri de Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde bilfiil mevcut olmakla birlikte henüz sistematik tarzda teşekkül etmemiştir. Sonradan tedvin edilen ve belli kavramlarla ifade edilen bütün Kur’an ilimlerinin bilhassa Hz. Peygamber ve onun güzide ashabı tarafından, hem de daha iyi ve kapsamlı bir şekilde bilindiğinde şüphe yoktur. O dönemde bunların bir kısmı şifahi olarak nakledilmekle birlikte telif ve tedvin edilmemiş, zira buna ihtiyaç hissedilmemiştir.⁴ Ancak onların sonradan kayda geçirilen bu şifahi nakilleri hiç kuşkusuz, Kur’an ilimlerinin tedvini sürecinde temel başvuru kaynağı olmuştur.

Sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde tedris ve rivayet yoluyla sözlü olarak aktarılan Kur’an ilimleri hicrî ikinci asırdan itibaren yazıya geçirilmeye başlanmıştır.⁵ İlk olarak tâbiînden Katâde b. Diâme’nin (ö. 118/726) *Kitâbü’n-nâsih ve’l-mensûh*⁶ ile İbn Şihâb ez-Zührî’ye (ö. 124/742) nispet edilen *en-Nâsih ve’l-mensûh* ve *Tenzîlü’l-Kur’ân* adlı eserleri burada zikredebiliriz.⁷ Daha sonra Kur’an âyetlerinin tefsirine dair Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînden nakledilen rivayetleri bir araya toplayan eserlerin kaleme alındığı görülmektedir ki tebeu’t-tâbiînden olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776), Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Süfyân b. Uyeyne’yi (ö. 198/814) tefsir alanında ilk eser kaleme alanlar arasında saymak mümkündür. Bunlardan Mukâtil’in aynı zamanda vücûh ve nezâire dair de bir eseri bulunmaktadır. Hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren ise diğer Kur’an ilimlerini müstakilen ele alan eserlerin telif edilmeye devam ettiğini görüyoruz. Bunlar arasında Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *en-Nâsih ve’l-mensûh*’unu, Ali b. Medîni’nin (ö. 234/848-49) *Esbâbü’n-nüzûl*’ünü, Câhız’ın (ö. 255/869) *Nazmü’l-Kur’ân*’ını, İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*’ını ve Hakîm et-Tirmizî’nin (ö. 285/898) *Tahsilü nezâiri’l-Kur’âni’l-Kerîm*’ini sayabiliriz.⁸

Ulûmü’l-Kur’ân kavramının ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı ve literatüre girdiği ise tartışmalıdır. Zürcânî (ö. 1367/1948), bu kavramın terim anlamıyla ilk olarak hicrî 5. asırda yaşamış olan Ali b. İbrahim b. Said el-Havfî’nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân* adlı eserinde geçtiğini ileri sürmektedir.⁹ Ancak daha sonra yapılan bazı çalışmalar, bu kavramın Havfî’den önce de kullanıldığını ortaya koymuştur. Nitekim Havfî’nin hocası Ebû Bekir el-Üdfüvî’nin (ö. 388/998) *el-İstiğnâ fi ulûmi’l-Kur’ân* adında bir eseri mevcuttur ve kimi araştırmacılara göre bu eser başlığında *ulûmü’l-Kur’ân* terkinin yer aldığı günümüze ulaşan en eski eserdir.¹⁰ Ancak gerek Havfî’nin gerekse Üdfüvî’nin adı

² Muhammed Abdül’azîm Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevvez Ahmed Zümerli (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1417), 1/27.

³ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’an ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yay., 2008), 35.

⁴ Zürcânî, *Menâhil*, 1/29.

⁵ Zürcânî, *Menâhil*, 1/31.

⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), 126; Abdülhamit Birışık, “Katâde b. Diâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/23.

⁷ Bu eserlerin Zührî’ye aidiyeti şüpheli olmakla birlikte nâsih ve mensûha dair yazılan ilk eserlerde Zührî’den pek çok alıntı yapılmış olması, onun bu konularda eser yazmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Halit Özkan, “Zührî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/548-549.

⁸ Zürcânî, *Menâhil*, 1/31; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 111, 126, 159, 173, 180.

⁹ Zürcânî, *Menâhil*, 1/33.

¹⁰ Mehmet Suat Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî’nin el-İstiğnâ fi ulûmi’l-Kur’ân’ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtiha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 25 (2011), 63.

geçen eserlerini, daha sonra gelişen ve Kur'an ilimlerini âyetlerden örnekler eşliğinde tek tek ele alan ulûmü'l-Kur'ân literatürünün bir örneği olarak kabul etmek doğru olmaz. Zira her iki eser de Mushaf tertibiyle âyetlerin tefsirine yer vermekte, bu esnada Kur'an ilimleriyle ilgili bazı meseleleri ele almakta, böylece bir anlamda Kur'an ilimlerini uygulamalı olarak ortaya koymuş olmaktadır.¹¹

Bazı araştırmacılar bu iki eserden önce kaleme alınan ve başlığında ulûmü'l-Kur'ân terkinin yer aldığı başka eserlerden de söz etmekle birlikte¹² söz konusu eserlerin günümüze ulaşmaması, hakkında yeterli bilginin bulunmayışı ve bazılarının müellifi hakkında belirsizlikler olması dolayısıyla şimdilik Üdfüvî'nin eseri Kur'an ilimlerini belli oranda tefsir malzemesi olarak kullanan ve başlığında ulûmü'l-Kur'ân kavramına yer veren ilk eser olarak kabul edilmektedir.¹³ Ancak, günümüzde anlaşıldığı manasıyla Kur'an ilimlerini belli bir sistematik çerçevesinde tek tek ele alıp inceleyen ilk eserin İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) ait *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân* olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴ Otuzu aşkın başlıkta Kur'an ilimlerini ele alan bu eser, alanın iki zirve eseri kabul edilen, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ı ile Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserine de kaynaklık etmiştir.¹⁵

Tarihi serencamı hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştığımız Kur'an ilimlerine dair bilgiler, sadece Kur'an ve tefsir sahasında yazılan eserlerde değil diğer İslami ilimleri konu alan eserlerde de karşımıza çıkabilmektedir. Serinsu bu hakikate şu ifadelerle dikkat çekmektedir: "Kur'an ilimleri İslamiyet'in ilk döneminden itibaren âlimlerimizin hususi alakasını celbetmiştir. Bu sahada müstakil eserler vermemiş olsalar dahi ulûmü'l-Kur'ân'a ve meselelerine ait sahip oldukları kanaatlerini eserlerinde kaydetmişlerdir."¹⁶ Kanaatimizce Kur'an ilimlerinin tarihsel gelişimi ele alırken alan dışı bu tür eserler de göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece hem daha müttekâmil verilere ulaşmak mümkün olacak hem de konunun bütüncül analizini yapmak kolaylaşacaktır. Elinizdeki makale böyle bir bakış açısıyla ortaya konmuş disiplinler arası bir çalışmanın ürünüdür. Bu makalede, hicrî üçüncü yüzyılın önde gelen Şâfiî hukukçularından ve muhaddislerinden biri olan, "ashâbü'l-vücûh"¹⁷ diye nitelendirilen müctehitler arasında yer alan Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin (ö. 294/906)¹⁸ *Kitâbü's-Sünne* adlı hadis eseri Kur'an ilimlerine dair içerdiği veriler açısından analiz edilmekte, bilhassa nesih konusunda değindiği geniş malumat tefsir ilmi cephesinden değerlendirilmektedir.¹⁹ Böylece oldukça erken bir devirde, tefsir dışı literatürde Kur'an ilimlerinin hangi ölçüde yer aldığına dair bir kanı oluşmasını, ayrıca daha çok fıkıh ve hadis alanında uzmanlaşmış Mervezî'nin tefsir alanındaki katkı ve değerlendirmelerinin tespit edilmesini amaçlıyoruz. Çalışmanın sınırları dolayısıyla ele alınan konuların mukaddem ve muahhar eserlerle mukayese edilmesi hedeflerimiz arasında yer almamakta, bu tür karşılaştırmalar başka müstakil çalışmalara havale edilmektedir. Ancak lüzum hissedildiğinde bazı eserlere müracaat edilmiş, Mervezî'nin etkilendiği ve etkilediği kaynaklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹¹ Mertoğlu, "Üdfüvî'nin el-İstîğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân'ı", 64; Rabia Hacer Bahçeci, "Tefsir ve Kur'an İlimleri Arasında Bir Telif: Ebü'l-Hasan el-Havfî'nin el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân'ı", *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 81-82; Abdülhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/133.

¹² Subhî Sâlih'e göre başlığında ulûmü'l-Kur'ân terkinin geçen ilk eser Muhammed b. Halef b. el-Merzubân'ın (ö. 309/921) el-Hâvî fi ulûmi'l-Kur'ân adlı eseridir. O ayrıca Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye (ö. 324/936) nispet edilen el-Muhtezzen fi ulûmi'l-Kur'ân ile İbnü'l-Enbârî'ye nispet edilen Acâibü ulûmi'l-Kur'ân isimli eserlerden de söz etmektedir. Bkz. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (y.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2000), 122,124.

¹³ Mertoğlu, "Üdfüvî'nin el-İstîğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân'ı", 63.

¹⁴ Abdülhamit Birışık, "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 42; Eserin tefsir usulü ve Kur'an ilimleri açısından değeri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sümeyye Sevinç, "Fünûnü'l-Efnân fi Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usulü Açısından Tahlili", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV (İlahiyat)* (İstanbul: y.y., 2015), 197-213.

¹⁵ Abdülhamit Birışık, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/551.

¹⁶ Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, 35.

¹⁷ Şâfiî ve Hanbelî usulcülere göre mukayyed (müntesip) müctehidin dört tabakasından biri olan ashâbü'l-vücûh, "İmamın usulünü ve kurallarını aşmaksızın müstakil olarak delili takrir edebilen, tahrîc ve istinbata muktedir olan müctehid" için kullanılan bir tabirdir. Bkz. H. Yunus Apaydın, "İctihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/439.

¹⁸ Halit Ünal, "Mervezî, Muhammed b. Nasr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/236.

¹⁹ Konuyla ilgili kaleme aldığımız ilk makalede eser, tefsir ilmine dair kaynakları, âyetlerin esere alınma amaçları ve tefsir metodu açısından incelenmiştir.

2. Kitâbü's-Sünne'de Kur'an İlimlerine Dair Tespitler

Mervezî'nin *Kitâbü's-sünne* adlı eseri, bu edebiyatın diğer örneklerinde olduğu gibi sünnetin ve sünnete uymanın önemini ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Çeşitli vesilelerle pek çok âyete atfın yer aldığı eserde ulûmü'l-Kur'ân'a dair de bazı tespit ve izahlara rastlamaktayız. Bir hadis eseri olması hasebiyle bu ilimlere müstakil başlıklar halinde yer verilmemiş, çeşitli konular işlenirken Kur'an ilimlerine dair beyanlar aralara serpiştirilmiştir. Şimdi eserde karşımıza çıkan bu izah ve tespitleri alt başlıklar halinde inceleyelim.

2.1. Esbâbü'n-nüzûl

Âyetlerin ya da sûrelerin nazil olmasına neden olan olay, durum yahut soruya *sebeb-i nüzûl*, bu konuyla ilgilenen bilim dalına ise *esbâbü'n-nüzûl ilmi* adı verilmektedir.²⁰ Mervezî, ele aldığı konunun akışı içerisinde eserinde naklettiği bazı hadisler ya da âyetler çerçevesinde, âyetlerin iniş sebeplerine delalet eden kimi ifadelerle yer vermektedir. Söz gelimi bidatlerden sakındırma mevzusunda, İrbâd b. Sâriye (ö. 75/694) isimli sahâbîden naklen Hz. Peygamber'in bir hadisini nakletmektedir. Söz konusu rivayetin başında, İrbâd ile ilgili olarak, "*Kendilerine binek sağlaman için sana gelip de, 'Sizi bindirecek bir şey bulamıyorum' diye cevap verdiğin zaman, harcayacak bir şey bulamamanın üzüntüsünden göz yaşları dökerek geri dönenlere de günah yoktur.*"²¹ âyetinin bu sahâbî hakkında indiği bilgisine yer verilmektedir.²² Her ne kadar burada âyetin esbâb-ı nüzûlünü aktarmak gibi hususi bir gaye söz konusu olmasa da neticede ilgili rivayet esbâbü'n-nüzûl ilmi için bir veri sunmaktadır. Nitekim Mervezî'den önceki tefsir literatürünü taradığımızda ilgili âyetin esbâb-ı nüzûlü ile ilgili olarak İrbâd b. Sâriye'den söz edilmediğini görmekteyiz. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/797) âyetin inmesine sebep olan yedi kişiden söz etmekte, ancak bu isimler arasında İrbâd'a yer vermemektedir.²³ Günümüze ulaşan tefsirler tarandığında söz konusu âyet çerçevesinde İrbâd'ın ismini de zikreden ilk müfessirin Taberî (ö. 310/923) olduğu, hatta orada Mervezî'nin naklettiği hadisin baş tarafına yer verildiği görülmektedir.²⁴ Hadis literatürüne baktığımızda ise İrbâd hadisinin, benzer bir tarikle ve benzer ifadelerle en erken Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde yer aldığını görmekteyiz.²⁵ Orada da İrbâd, söz konusu âyetin inmesine sebep olan kişi olarak zikredilmektedir. Dolayısıyla Mervezî'nin bu bilgiyi Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden aktardığını düşünebiliriz. Ya da her ikisinin başka bir kaynaktan aktarmış olması da mümkündür. Ancak rivayetin geçtiği diğer pek çok hadis kaynağında söz konusu âyetin nüzul sebebiyle ilgili detayın bulunmadığını da belirtmemiz gerekir.²⁶ Tarihi kaynaklardan ise tespit edebildiğimiz kadarıyla, İrbâd'ı da Tebuk gazvesine katılmak için binek bulamayıp ağlayan, bundan dolayı da "bekkâûn" olarak bilinen yedi kişi arasında sayan en erken kaynak, Vâkîdî'nin (ö. 207/823) *el-Megâzî* adlı eseridir.²⁷

Konuyla ilgili bir başka örnek de şudur: Mervezî, kible konusunda nesih meselesini ele aldığı son bölümde Abdullah b. Ömer'den naklen Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye dönerken biniti üzerinde nafilâ namaz kıldığını ve biniti ne tarafa dönerse o tarafa doğru namazını eda ettiğini haber vermektedir.

²⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 115; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360.

²¹ et-Tevbe 9/92.

²² Ebû Abdullah Muhammed el-Mervezî, *es-Sünne*, thk. Sâlim Ahmed es-Silefî (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1408), 26.

²³ Bkz. Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 2/189-190.

²⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdüllah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Heclî-Tibaatî'n-Neşr, 2001), 11/626.

²⁵ Bkz. Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût, Adil Mürsid v.dğr (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 28/373-375 (No: 17144-17145).

²⁶ Örnek olarak bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğni, 2000), "Mukaddime", 16 (No. 96); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Şirketü Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), "İlim", 16 (No. 2676); Ebû Abdullâh Muhammed İbn Vaddâh el-Kurtubî, *el-Bida' ve'n-nehyu anha*, thk. Amr Abdulmun'im Suleym (Kahire; Cidde: Mektebetü'l-İlim, 1416), 56.

²⁷ Bkz. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer el-Esemî el-Vâkîdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-İlmî, 1409/1989), 3/994.

Bu rivayete göre Abdullah b. Ömer "Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır..."²⁸ âyetini okumuş ve söz konusu âyetin bu konuda nazil olduğunu beyan etmiştir.²⁹

2.2. Müşkilü'l-Kur'ân

Kur'an âyetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz gibi telakki edilen durumları ifade etmek için *müşkil*, bu tür ihtilafli durumları çözümlenmek amacıyla ortaya çıkan Kur'an ilmine ise *müşkilü'l-Kur'ân* adı verilmiştir.³⁰ Mervezî'nin eserinde yer verdiği bazı pasajlarda, bu ilim çerçevesinde değerlendirilebilecek birtakım yorumlardan söz etmek mümkündür. Nitekim o, fitne zamanlarında yaşamanın güçlüğü ve ecrinin büyüklüğünü konu edindiği bölümde Ebû Ümeyye eş-Şabânî'den (ö. 81/700-701) bir hadis nakletmektedir. İlgili rivayete göre Ebû Ümeyye, sahâbeden Ebû Sa'lebe el-Huşenî (ö. 75/694) ile karşılaşmış ve ona şu âyet-i celilenin ne anlama geldiğini sormuştur: "Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez..."³¹ İlk okunduğunda "Siz kendinize bakın, yanlış yapanları boş verin." şeklinde anlaşılma ihtimali bulunan ve bu yüzden Kur'an'da açıkça ve pek çok kez geçen "iyiliği emredip kötülükten alkoyma"³² prensibiyle çelişiyormuş gibi görünen bu âyet, tâbiünden Ebû Ümeyye'de de benzer bir algı oluşturmuş olmalı ki bunu karşılaştığı bir sahâbîye sorma ihtiyacı hissetmiştir. Aslında söz konusu kafa karışıklığının Hz. Peygamber zamanından itibaren var olduğu, rivayetin devamından anlaşılmaktadır. Zira Ebû Sa'lebe de henüz Hz. Peygamber hayattayken gidip bu âyet hakkında bizzat Allah'ın resûlüne soru sormuş ve zihnindeki problemin cevabını öğrenmek istemiştir. Hz. Peygamber ise sonraki Müslümanların da kafasını karıştırabilecek bu müşkili şu şekilde çözümlenmiştir:

"Yok yok, bilakis siz birbirinize iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya devam edersiniz. Ancak ne zaman ki açgözlülük artar, insanlar heveslerinin peşinden koşmaya başlar, dünyaya tamah çoğalır ve herkes sadece kendi düşüncesini beğenip ona tabi olmaya başlarsa, işte o zaman kendinize dikkat edersiniz. Öyle bir zamanda herkes gibi olmaktan sakınasınız. Sizden sonra öyle günler gelecek ki, o günlerde sabırlı olmak, avucunda ateşten bir kor tutmak kadar zor olacak. O günlerde sizin gibi amel yapabilen bir kimseye sizden elli kişinin ecri kadar mükâfat verilecektir."³³

Hız. Peygamber'in izahlarıyla birlikte âyeti değerlendirdiğimizde görüyoruz ki Allah, normal şartlarda Müslümanların iyiliği yaygınlaştırıp kötülüğe mâni olmalarını istemekte, ancak toplumda yozlaşma çoğalıp kötülüklerin önüne geçmek zorlaştığında her bir Müslümanın öncelikle kendisini bu şer selinden koruması gerektiğine dikkat çekmektedir. Velhasıl yukarıdaki âyet, özel şartlar için söz konusudur ve genel olarak algılanması problem oluşturmaktadır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere birbiriyle çelişiyormuş gibi görünen âyetlerin konusu, bağlamı, umumi ya da hususi oluşu gibi durumlar iyi analiz edilmeli, Hız. Peygamber'in bakış açısından ilham almaya çalışılmalıdır.

2.3. Mücmel ve Mübeyyen

"c-m-l" (جمل) kökünün "if'âl" vezninde ism-i mef'ûlü olan *mücmel* kelimesi sözlükte "bir araya getirilip toplanmış, kısa ve özet olarak ifade edilmiş, ayrıntısı çıkarılmamış hesap, mübhem, kapalı" gibi manalar ifade etmektedir.³⁴ İlk olarak fıkıh usulü çerçevesinde geliştiği anlaşılan bu kavramın³⁵ terim anlamı ise "Ne kastedildiği ancak harici bir beyan veya karine ile anlaşılabilen kapalı ifade" demektir. İlk devirlerde

²⁸ el-Bakara 2/115.

²⁹ Mervezî, *es-Sünne*, 102.

³⁰ Muhammed Ahmed Muhammed Ma'bed, *Nefehât min ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü's-Selâm, 1426), 68; Adem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

³¹ el-Mâide 5/105.

³² Konuyla ilgili âyetlere örnek olarak bkz. Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; el-Mâide 5/79; el-A'râf 7/157.

³³ Mervezî, *es-Sünne*, 14.

³⁴ Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), "c-m-l", 979; Zeynuddîn Muhammed Abdîrâûf b. Tâcu'l-Ârifin el-Haddâdî el-Munâvî, *et-Tevkîf 'alâ muhimâtî't-te'ârîf* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990), "c-m-l", 129; Ebû'l-Kâsım Hüseyin Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, thk. Saffân Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412), "c-m-l", 203.

³⁵ Bkz. Ebû 'Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *el-Ümm* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1410), 2/130.

çoğunlukla mücmelin mukabili olarak kullanılan *müfesser* ise “Manası kendi kendine açık ve anlaşılır söz” anlamına gelmektedir.³⁶ Mücmelin karşıtı olarak *mufassal*³⁷ ve *mübeyyen*³⁸ kavramları da kullanılmıştır.

Tefsir sahasında da erken dönemlerden itibaren *mücmel* kavramının “Daha iyi anlaşılması için açıklanmaya muhtaç olan kısa ve öz ifade” anlamında kullanıldığını görmekteyiz.³⁹ Tespitlerimize göre tefsir alanında mücmelin tanımını yapan ilk âlim Fîrûzâbâdî’dir (ö. 817/1415). O, mücmeli “Ayrıntıları açıklanmamış söz” (الكلام الذي لم يبين تفصيله) şeklinde tarif etmiştir.⁴⁰ Kur’an ilimleri sahasında mücmel ve mübeyyen konusunu müstakil bir başlık altında inceleyen ilk eser, Süyûtî’nin *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*’ıdır. Süyûtî mücmeli “Delaleti, yani hangi manaya geldiği açıkça belli olmayan söz” (المُجْمَلُ مالم) şeklinde tarif ettikten sonra icmâl sebepleri olan unsurları sıralamaktadır.⁴¹

Mervezî, sünnetin kısımlarını izah ederken Kur’an’daki mücmellere değinmektedir. Ona göre sünnet üç ana kısma ayrılır. Bunlar; hükmünün vâcip olduğu hakkında âlimlerin ittifak ettiği sünnet, nafîle olduğunda ittifak edilen sünnet ve vâcip mi yoksa nafîle mi olduğu tartışmalı sünnettir. Hükmü vâcip olan sünnet ise amelî ve imanî olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan amelî konuları ilgilendiren sünnet de üç kısımdır: 1- Kur’an’da *mücmel* olarak zikredilip beyanı Hz. Peygamber’e bırakılan hükümlerin tefsiri mahiyetindeki sünnet, 2- Bazılarınca Kur’an’daki bir hükmü neshettiği, bazılarınca ise Kur’an’daki bir hükmü beyan ettiği kabul edilen sünnet, 3- Kur’an’da yer almayıp ilave hüküm getiren sünnet.⁴²

Mervezî daha sonra sünnetin bu kısımlarına dair örnekler sunmaktadır. Bu esnada Kur’an’daki bazı mücmel âyetlere de işaret etmekte ve onların sünnet tarafından nasıl beyan edildiğini açıklamaktadır. İfadelerinden anlaşıldığına göre o, mücmeli, tıpkı İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve diğer çağdaşları gibi “Bizatihi lafzından manası açıkça anlaşılmayan âyet” olarak telakki etmekte ve bu tür âyetlerin önemli bir kısmının, hatta amelî bir mükellefiyet ifade eden bütün emirlerin Hz. Peygamber tarafından beyan edildiğini düşünmektedir.⁴³ Mesela namaz, zekât, oruç, hac ve cihad gibi emirler Kur’an’da yer almakla birlikte bunların nasıl ifa edileceğine dair detaylar sünnet ile açıklığa kavuşmuştur.⁴⁴

Mervezî’nin mücmel olarak zikrettiği ve sünnet ile beyan ettiği âyetleri şu şekilde sıralamamız mümkündür:

³⁶ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullâh el-Askerî, *Mu’cemu’l-furûk’i’l-lugaviyye* (Kum: y.y., 1412), “f-s-r”, 129; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Mu’cemu mekâlîd’i’l-’ulûm fi’l-hudûd ve’r-rusûm*, thk. Muhammed İbrahim İbâde (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1424/2004), “f-s-r”, 40.

³⁷ Örnek olarak bkz. Ebu’l-Kâsım Hibetullâh el-Bağdâdî İbn Selâme, *en-Nâsîh ve’l-mensûh*, thk. Zuheyr eş-Şâviş, Muhammed Ken’ân (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1404), 17; Ebu’l-Hasan ‘Alî b. Faddâl el-Kayravânî el-Mucâşî’î, *en-Nuket fi’l-Kur’ânî’l-Kerîm (fi me’âni’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve i’râbihî)*, thk. Abdullah Abdulkâdir et-Tavîl (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1428/2007), 215; Ebu’l-Kâsım İsmail b. Muhammed Kıvâmû’s-Sünne et-Teymî, *İ’râbu’l-Kur’ân* (Riyad: y.y., 1415/1995), 116; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü’l-Arabî, *en-Nâsîh ve’l-mensûh fi’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, thk. Abdulkebir el-Alevî (b.y.: Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Dîniyye, 1413/1992), 2/156.

³⁸ Örnek olarak bkz. Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdir eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (b.y.: Dâru İhyâ’i’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1376/1957), 2/168; Muhammed b. Alî b. Abdullâh el-Yemenî İbn Nureddîn, *Teyşîru’l-beyân li-ahkâmî’l-Kur’ân* (Suriye: Dârü’n-Nevâdir, 1433/2012), 1/109; Şihâbüddîn Ebu’l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer, *el-Ucâb fi beyâni’l-esbâb*, thk. Abdülhâkim Muhammed el-Enis (y.y.: Dâru İbni’l-Cevzî, ts.), 1/574.

³⁹ Örnek olarak bkz. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el-Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Mısır: Dârü’l-Mısıriyye, ts.), 2/69; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/82, 7/36, 480, 502; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1426/2005), 3/38, 160, 336, 469; Ebû Bekir Ahmed b. ‘Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Abdu’s-Selâm Muhammed Alî Şâhîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/155.

⁴⁰ Bkz. Ebu’t-Tâhir Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî, *Besâ’iru zevî’l-temyîz fi letâ’ifi’l-kitâbi’l-’azîz*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Kahire: el-Meclisu’l-’A’lâ, ts.), 2/395.

⁴¹ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (b.y.: el-Hey’etü’l-Mısıriyyeti’l-’Amme li’l-Küttâb, 1394/1974), 3/59.

⁴² Mervezî, *es-Sünne*, 35.

⁴³ Bkz. Mervezî, *es-Sünne*, 36.

⁴⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 36.

- 1- "...Şüphesiz ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir."⁴⁵ Allah Kur'an'da namazı icmâlen farz kılmış, fakat kaç vakit olduğunu, hangi vakitlerde kılınacağını vs. tasrih etmemiştir. Bütün bunların tefsir ve beyanını Hz. Peygamber'e bırakmıştır. O da namazın günde beş vakit farz olduğunu, hangi vakit dilimlerinde kılınacağını, kimlerin bu ibadetten mesul olduğunu, mukim ve seferîye ait namazın özelliklerini, namazın rükünlerine dair detayları vs. ayrıntısıyla öğretmiştir.⁴⁶
- 2- Zekâtı emreden âyetler.⁴⁷ Hz. Peygamber zekâtın hangi mallardan, ne oranda ve ne zaman verileceğini beyan etmiştir.⁴⁸
- 3- "Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakımanız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı."⁴⁹ Mesela Hz. Peygamber orucun buluş çağına ermiş hür-köle, kadın-erkek bütün Müslümanlara farz olduğunu beyan etmiş, ancak hayızlı kadını bundan istisna etmiştir. Aynı şekilde orucun vaktini tayin etmiş, onun fecrin doğumundan akşama kadar tutulacağını öğretmiştir.⁵⁰ Mervezî daha sonra oruç emrini tasrih eden bazı hadislerle yer vermektedir.⁵¹
- 4- "...Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır..."⁵² Bu âyet ile hac, gücü yeten bütün Müslümanlara icmâlen farz kılınmıştır. Âyeti tek başına düşündüğümüzde, gücü yettiği sürece bir Müslümanın her sene haccetmesi gerektiği gibi bir sonuca ulaşmak mümkündür. Nitekim bir sahâbî de Hz. Peygamber bu âyeti okuduğunda her sene mi haccedileceğini sormuş, bunun üzerine Hz. Peygamber ömürde bir kez haccetmenin farz olduğunu beyan etmiştir.⁵³ Aynı şekilde telbiye getirmenin hükmü, hac ve umre vakitleri, ihramlı kişinin neler giyip neler giyemeyeceği gibi hac ile ilgili pek çok ayrıntıyı sünnetten öğrenmekteyiz.⁵⁴
- 5- "Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihad edin..."⁵⁵ Bu ve benzeri⁵⁶ âyetlerle cihad Müslümanlara farz kılınmıştır. Sadece bu âyetlerin zâhirine baktığımızda gücü yeten bütün Müslümanların cihad etmekle yükümlü olduğu sonucuna varabiliriz. Oysaki diğer bazı âyetler ve konuyla ilgili hadisler birlikte değerlendirildiğinde durumun böyle olmadığı görülecektir. Nitekim yukarıdaki mücmel âyetleri beyan eden başka bir âyette "Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır..."⁵⁷ buyrulmaktadır. Bu âyet, yeteri kadar Müslümanın cihad etmesinin kâfi olacağını beyan etmektedir. Demek ki cihad farz-ı kifayedir. Bazılarının bu emri yerine getirmesiyle diğerlerinden de sorumluluk kalkmaktadır. Yine cihadın çocuk ve kadınlara değil buluş çağına ermiş olan hür erkeklerle farz olduğu da hadislerden anlaşılmaktadır.⁵⁸
- 6- "Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir..."⁵⁹ Allah bu âyette, ganimetin beşte birin kime ait olduğunu tafsil etmiş, ancak beşte dördüyle ilgili hususları mücmel bırakmıştır. Bizler ganimetin beşte dördünün gaziler arasında taksim edileceği, süvariye piyadeden daha fazla hisse verileceği gibi konunun ayrıntılarını Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarından öğrenmekteyiz.⁶⁰

⁴⁵ en-Nisâ 4/103.

⁴⁶ Mervezî, *es-Sünne*, 36.

⁴⁷ Örnek olarak bkz. el-Bakara 2/43, 110, 177; İbrahim 14/31; ez-Zâriyât 51/19.

⁴⁸ Mervezî, *es-Sünne*, 36.

⁴⁹ el-Bakara 2/183.

⁵⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 36.

⁵¹ Bkz. Mervezî, *es-Sünne*, 37-39.

⁵² Âl-i İmrân 3/97.

⁵³ Mervezî, *es-Sünne*, 39-40.

⁵⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 40-43.

⁵⁵ et-Tevbe 9/41.

⁵⁶ Örnek olarak bkz. et-Tevbe 9/111.

⁵⁷ et-Tevbe 9/122.

⁵⁸ Mervezî, *es-Sünne*, 44-48.

⁵⁹ el-Enfâl 8/41.

⁶⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 48-51.

- 7- "...Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır..."⁶¹ ve "Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayanan ticaret böyle değildir..."⁶² âyet-i kerimeleri mücmel olup alış-verişin helal, faizin ise haram olduğunu bildirmektedir. Ancak faizin hangi çeşitlerinin haram olduğuna dair detaylı bilgi Kur'an'da yer almamaktadır. Faizin çeşitleri ile ilgili ayrıntılı hükümler sünnetten çıkarılmakta ve mezhepler kendi içtihatlarını hadislerle dayandırmaktadırlar.⁶³ Aynı şekilde alış-verişin de tamamının helal olmayıp bir kısmının haram olduğu hadislerden anlaşılmaktadır.⁶⁴
- 8- "Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin..."⁶⁵ Bu âyette icmâlen, hırsızlara verilecek cezadan söz edilmekte, ancak kimlerin hırsız sayılıp sayılmayacağı, "yed" kelimesiyle tam olarak neyin kastedildiği, hangi elin kesileceği ile ilgili malumat hadislerden elde edilmektedir.⁶⁶
- 9- "Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir..."⁶⁷ Bu âyette Allah diyeti icmâlen zikretmiş, ancak onu tefsir etmemiştir. Konuyla ilgili açıklamayı peygamberine bırakmış, o da diyetin yüz deve olduğunu beyan etmiştir.⁶⁸
- 10- "Kadınları boşayacağımız zaman iddetlerini gözeterek boşayın..."⁶⁹ âyette mücmel olarak zikredilen iddet ile ilgili bazı ayrıntıları Hz. Peygamber sünneti ile beyan etmiştir.⁷⁰

2.4. Mecâzül-Kur'an

Bir kelimenin, aralarında kurulan bir ilişki münasebetiyle, ilk anlamının dışında başka bir manada kullanılmasına mecaz denmektedir.⁷¹ Mecazı yalanın kardeşi ve bir acziyetin ürünü olarak telakki eden az sayıdaki İslam bilgini dışında büyük çoğunluk, ilahi beyandaki eşsiz belagat ve edebî letafetin bir sonucu olarak Kur'an'da mecazın varlığını kabul etmiştir.⁷²

Mervezî'nin eserinde mecâzül-Kur'an çerçevesinde değerlendirilebilecek bazı yorumlara tesadüf edilmektedir. Örneğin "Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapmayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır..."⁷³ âyetinde geçen "sübül" (yollar) ifadesinde mecaz söz konusudur. Burada bildiğimiz maddi bir yolun kastedilmediği açıktır. Nitekim tâbiünden Mücâhid (ö. 103/721) bundan maksadın "bidatler ve şüpheli şeyler" olduğunu söylemiştir.⁷⁴ Aynı şekilde "Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın..."⁷⁵ âyetinde geçen "Allah'ın ipi"yle ilgili olarak Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) bundan maksadın Allah'ın kitabı yani Kur'an ya da Kur'an'ın emrettikleri olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ Yine ona göre Kur'an'da yirmiden fazla âyette geçen⁷⁷ ve "dosdoğru yol" anlamına gelen "sırat-ı müstakîm" den kasıt da Allah'ın kitabıdır.⁷⁸ Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Ebu'l-Âliye (ö. 90/709) ise bunun bütünüyle İslam'a tekabül ettiği görüşündedirler.⁷⁹ Başka bir rivayete göre Ebu'l-Âliye, sırat-ı

⁶¹ el-Bakara 2/275.

⁶² en-Nisâ 4/29.

⁶³ Mervezî, *es-Sünne*, 51-60.

⁶⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 60-64.

⁶⁵ el-Mâide 5/38.

⁶⁶ Mervezî, *es-Sünne*, 60.

⁶⁷ en-Nisâ 4/92.

⁶⁸ Mervezî, *es-Sünne*, 64-67.

⁶⁹ et-Talâk 65/1.

⁷⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 67-68.

⁷¹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahman b. Muhammed el-Cürçânî, *Esrâru'l-Belâğa*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Dârü'l-Medenî, ts.), 351.

⁷² Sâlih, *Mebâhis*, 329; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 195.

⁷³ el-En'âm 6/153.

⁷⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 12.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/103.

⁷⁶ Mervezî, *es-Sünne*, 12.

⁷⁷ Örnek olarak bkz. el-Fâtiha 1/6; el-Bakara 2/142, 213; Âl-i İmrân 3/51, 101; el-Mâide 5/16; el-En'âm 6/39, 87, 161.

⁷⁸ Mervezî, *es-Sünne*, 12.

⁷⁹ Mervezî, *es-Sünne*, 12-13.

müstakîm'i Hz. Peygamberin ve onun iki sahâbîsi Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in yolu olarak tevîl etmiştir.⁸⁰

2.5. Nesih

Nesih kelimesi sözlükte "Bir kitabın kopyasını çıkararak onu yeniden yazmak, yapılagelen bir şeyi değiştirmek, kaldırmak, bir şeyi ardından gelen başka bir şeyle yok etmek" gibi anlamlara gelmektedir.⁸¹ Nesih sözcüğünün ism-i fâili olan *nâsîh* ise "vâki olduğunda başka bir şeyi ortadan kaldıran ya da ona ihtiyaç bırakmayan şey" demektir. Mesela güneş geldiğinde gölgenin kaybolmasına ya da tam tersi gölge ile birlikte güneşin etkisinin yok olmasına yahut ihtiyarlığın gelip gençliğin elden gitmesine *nesih* denmektedir. Bir kitabın kopyasını çıkardığında artık öncesine ihtiyacın kalmayacağı için bu işleme de nesih adı verilmiştir. Bu sözlük anlamından hareketle Kur'an'da sonradan nâzil olup daha önceki bir hükmü kaldıran ve yeni hüküm getiren âyete *nâsîh*, hükmü ortadan kaldırılan önceki âyete *mensûh*, bu olguya da *nesih* adı verilmiştir.⁸² Dar anlamıyla nesih bu şekilde daha çok Kur'an içi bir manada kullanılmakla birlikte daha geniş anlamıyla "Önce gelen şer'î bir hükmün sonra gelen başka bir şer'î delil ile yürürlükten kaldırılması" demektir.⁸³ Bu geniş anlamıyla şeriatlar arası nesih, âyetin âyetle neshi, âyetin sünnetle neshi, sünnetin sünnetle neshi, sünnetin âyetle neshi, âyetin ve sünnetin içtihatla neshi gibi çeşitlerden söz etmek mümkün olmaktadır.

Nesih konusunun sahâbe döneminden itibaren dikkate alındığını görmekteyiz. Rivayet edildiğine göre Hz. Ali, insanlara çeşitli hikayeler anlatan bir kıssacıyla karşılaşmış ve ona nâsîhle mensûhu bilip bilmediğini sormuş, hayır cevabını alınca ona "Hem kendin helak oldun hem de başkalarını helak ettin" demiştir.⁸⁴ Gerek konunun ehemmiyeti gerekse suistimale açık oluşu dolayısıyla sonraki zamanlarda nesihle ilgili birtakım kaidelerin ortaya konduğunu görmekteyiz. Nitekim İmam Şâfiî bir hükmün mensûh olduğunun ancak Hz. Peygamber'den ya da sahâbeden gelen sahih bir haber veyahut âlimlerin icmâsı, yahut da birinin diğerinden sonra olduğuna dair bir delil ile bilinebileceğini söylemiştir.⁸⁵ Hatta çok daha öncesinde Süddî'nin (ö. 127/745), geçmiş ümmetler ve ahiret gibi konular hakkında bilgi veren haber niteliğindeki ayetlerde neshin vuku bulmayacağını söylemesi⁸⁶ de neshin sınırlandırılması ve kavramlaştırılmasına yönelik bir tutum olarak değerlendirilebilir. Nitekim sonrasında, haberlerde neshin söz konusu olmayacağı hakkında genel bir kabulün oluştuğunu görmekteyiz.⁸⁷

Ayetin âyeti neshedebileceği hususunda klasik İslam uleması arasında neredeyse tam bir ittifak söz konusu iken,⁸⁸ Kur'an'daki bir hükmün sünnet ile neshi konusu tartışmalıdır. Başta İmam Şâfiî ve Ahmed

⁸⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 13.

⁸¹ Ebû Abdurrahmân el-Ferâhidî el-Halîl b. Ahmed, "n-s-h", *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 4/201; İsfahânî, "n-s-h", *el-Müfredât fi garîbi'l-Kurân*, 801; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr ez-Zemâşerî, "n-s-h", *Esâsu'l-Belâğâ*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnû's-Sevd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/266.

⁸² Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Mesâ'il ve'l-ecvibe*, thk. Mervân el-Atiyye, Muhsin Hârabe (b.y.: Dârü İbn Kesîr, 1410/1990), 45; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/64.

⁸³ Bkz. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 86; Zürcânî, *Menâhil*, 2/138.

⁸⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh ve tenzîlu'l-Kur'ân bi-Mekke ve'l-Medîne*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 15-16; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403), 3/220 (No. 5407); el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâ'idî ve's-sünen*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418), 1/4; Ebû Hayseme en-Nesâ'î Zuheyr b. Harb, *el-'İlm*, thk. Muhammed Nâsîru'd-Dîn el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983), 31 (No. 130); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 5/290 (No. 26192).

⁸⁵ eş-Şâfi'î, *el-Ümm*, 6/150; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *İhtilâfu'l-hadîs*, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 40.

⁸⁶ Bkz. Ebû'l-Hattâb es-Sedûsî el-Basrî Katâde b. Di'âme, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 47.

⁸⁷ Örnek olarak bkz. Ebû Abdullâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân ve me'ânih*, thk. Hüseyin el-Kuvvetlî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1398), 248,332.

⁸⁸ Kur'an âyetleri arasında neshin vuku bulduğunu ilk reddedenlerden biri Mutezile'nin önde gelen âlimlerinden Ebû Müslim el-İsfahânî'dir (ö. 322/934). Ayrıca son dönem ulemasından Muhammed Tevfik Sıdkî (1881-1920), Ömer Rıza Doğrul (1893-1952), Muhammed Esed (1900-1992), Süleyman Ateş (1933-) ve Said Şimşek (1951-2024) de bu yönde kanaat bildirmişlerdir. Konu

b. Hanbel olmak üzere bazı âlimler bunu mümkün görmemekte,⁸⁹ Hanefîlerin başı çektiği pek çok ulemâ sünnetin Kur'an'ı neshini câiz kabul etmektedirler. İmam Şâfiî, Kur'an'ın ancak Kur'an'la, sünnetin de sadece sünnetle neshedilebileceğini kabul etmektedir. Bunların birbirini neshetmesini mümkün görmemektedir.⁹⁰ Ancak ona göre sünnet, hangi âyetin nâsîh hangisinin mensûh olduğu noktasında çok önemli bir kılavuz hükmündedir.⁹¹

Şunu da belirtmemiz gerekir ki diğer pek çok kavramda olduğu gibi nesih kavramının anlamında da tarih içerisinde birtakım değişiklikler söz konusu olmuştur. Selef uleması bir hükümde meydana gelen her türlü değişimi ifade etmek için nesih kavramını kullanıyordu. Dolayısıyla daha sonraları âmın tahsisi, mutlakın takyidi ve mücmelin beyanı gibi çeşitli alt dallara ayrılacak olan bazı değişiklik ifade eden hususların tamamını nesih kapsamında telakki edenler mevcuttu⁹² ve bu durum gerek Kur'an'daki gerekse hadislerdeki nâsîh-mensûh hüküm sayısını oldukça artırmakta idi. Bir anlamda nesih, müşkil gibi görünen âyetleri uzlaştıramayan müfessir ve fukahânın tutunduğu bir dal mesabesinde idi.⁹³ Ancak daha sonraları bu abartıyı fark eden ulemadan bir kısmı, neshi sadece "bir hükmü ebedi olarak yürürlükten kaldırmak" anlamında daha dar bir sahada kullanmışlar ve böylece söz konusu mübalağadan kurtulmak istemişlerdir.⁹⁴ Nitekim önceleri mensûh âyet sayısını 200 hatta daha fazla olarak tespit edenler söz konusu iken Süyûtî bu sayıyı 20'ye kadar indirmiş, ondan sonra yaşamış olan âlimlerden Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (1176/1762) ise bunlardan sadece beş tanesinin mensûh olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁹⁵

İlk dönemlerden itibaren gerek fıkıh usulü gerekse tefsire dair yazılmış eserlerde nesih konusunun ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte tâbiîn döneminden itibaren konuyla ilgili müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Örneğin Katâde b. Diâme (ö. 117/725), Atâ b. Müslim b. Meysere el-Horasânî (ö. 135/757), İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 142/762), Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve daha pek çok âlim *en-Nâsîh ve'l-mensûh* isminde birer eser telif etmişlerdir.⁹⁶ Dolayısıyla Mervezî'den önce konu hakkında epeyce bir malumatın oluşup yazıya aktarıldığını ve nesih çerçevesinde birtakım tartışmaların yaşandığını söyleyebiliriz.⁹⁷ Ancak Mervezî, özellikle sünnetin Kur'an'ı neshi meselesine dair kendinden önce dağınık halde bulunan bilgi ve yorumları bir araya toplayarak sistematize etmiş ve konuyu analitik olarak incelemiştir. Bu ön bilgilerden sonra şimdi onun nesih konusu hakkındaki tespit ve değerlendirmelerini inceleyebiliriz.

Daha önce de ifade edildiği gibi Mervezî'ye göre sünnetin ikinci çeşidi, bazılarınca Kur'an'ın birtakım hükümlerini nesheden, bazılarına göre ise umumunu ya da hususunu beyan eden sünnettir. Bu ihtilafın sebebi, sünnetin Kur'an'ı neshedip etmeyeceği hakkındaki tartışmalardır. Mervezî nesih konusunu ele aldığı bölümün başında bu tartışmalara değinmektedir. Öncelikle, Şâfiî ve ona tabi olanların görüşü

hakkında detaylı bilgi için bkz. Zürcânî, *Menâhil*, 2/147-162; Mesut Okumuş, "Tefsir Usulü", *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yay., 2021), 306-307.

⁸⁹ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1358/1940), 106; Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadis*, 31; Halid Ribât - Seyyid İzzet el-İyd, *el-Câmi' li ulûmi Ahmed b. Hanbel - Usûlu'l-fıkıh* (Mısır: Dâru'l-Felâh, 1430), 5/85.

⁹⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 212.

⁹¹ Şâfiî, *er-Risâle*, 222; Şâfiî'nin nesh hakkındaki görüşleri için bkz. Ali Bakkal, "İmam Şâfiî'de Nesh Anlayışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 109-132; Mehmet Nezir Ceylan, "İmâm Şâfiî'nin Nesh Anlayışına Dair Bir Değerlendirme", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2024), 28-45.

⁹² İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen es-Selmân (b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997), 3/344.

⁹³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yay., 2015), 78; Konu hakkında detaylı bilgi ve analiz için bkz. Selim Türçan, *Neshin Problematik Tarihi* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 122-123.

⁹⁴ Muhammed Hadi Marifet, *Kur'ân İlimleri*, çev. Burhanettin Dağ (İstanbul: Kevser Yay., 2009), 273.

⁹⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 126-127.

⁹⁶ Ali Turgut konuyla ilgili müstakil olarak yazılmış 57 adet kaynaktan söz etmektedir. Bkz. Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1991), 143-147.

⁹⁷ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Dinç, "Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihi Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi", III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (Sosyoloji-İlahiyat-Eğitim) (III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, İstanbul: y.y., 2014), 1/203-219.

olarak zikrettiği, sünnetin Kur'an'ı neshedemeyeceğine dair düşüncenin delillerini zikretmektedir. Onlara göre şu nakli ve akli deliller âyetin sadece başka bir âyetle neshedilebileceğinin göstergeleridir:⁹⁸

- 1- *"Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz..."*⁹⁹ Sünnetin âyetten daha üstün veya ona denk olduğunu söylemek doğru olmaz. Dolayısıyla bir âyetin yalnızca başka bir âyetle neshedileceği anlaşılmaktadır.
- 2- *"Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman..."*¹⁰⁰ Burada bir âyetin yerine başka bir âyet getirilmesinden bahsedilmektedir. Bu da neshin ancak âyetler arasında olduğunun apaçık ispatıdır.
- 3- *"...Onlara de ki: "Onu kendiliğinden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyuyorum..."*¹⁰¹ Bu âyette de peygamberin Kur'an'ı değiştirme gibi bir hakkının olmadığı açıkça vurgulanmaktadır.
- 4- Kur'an, önceki kitapları neshetmiş son ilahi kitaptır ve Allah bu kitaba sınıksız sarılmayı kullarına emretmiştir. Böylesi bir kitabın bazı hükümlerinin kendisi dışında başka biri tarafından neshedilmesi ya da değiştirilmesi nasıl mümkün olabilir?¹⁰²
- 5- Allah Kur'an'ın kalplere şifa, nur ve hidayet rehberi olduğunu bildirmiş ve bundan herhangi bir âyeti istisna etmemiştir. Sünnetin Kur'an'ı neshettiği düşünülürse mensûh âyetlerin şifa ve nur olma özelliğini yitirdiği kabul edilmiş olur.¹⁰³
- 6- Eğer sünnetin Kur'an'ı neshettiği kabul edilirse Kur'an'a iman eden bir kimsenin, onu uygulayabilmesi için bütün sünneti de bilmesi gerekecektir. Zira ondaki hangi hükmün hangi hadisle neshedildiğini ancak bu şekilde bilebilir.¹⁰⁴
- 7- Allah peygamberini Kur'an'daki hükümleri iptal etmek için değil beyan etmek için gönderdiğini haber vermektedir.¹⁰⁵
- 8- Ayetin sünnetle neshi mümkün olsaydı, âlimler bile Kur'an'ın bir hükmünü uygulayıp uygulamama noktasında tereddüt ederlerdi. Çünkü kendilerine ulaşmamış bir hadis ile herhangi bir âyetin neshedilmiş olma ihtimali söz konusu olurdu.¹⁰⁶

Kur'an'ın sünnetle neshedilebileceğini kabul edenlerin delilleri ise şunlardır:

- 1- Allah Kur'an'da bir hüküm vazettikten sonra peygamberine onu neshettiğini vahyeder ve böylece önceki hükmü değiştirir. Peygamber de insanlara bu yeni hükmü bildirir ve uygular. Fakat Allah bu yeni hükmü vahy-i metlûv ile değil vahy-i gayr-i metlûv ile bildirir. Böyle bir durumda insanlara düşen peygamberi tasdik etmek, bu yeni hükmü ondan kabul etmek ve onun, Allah'tan gelen bir vahiy olmadan kendiliğinden Kur'an'ı neshetmeyeceğini bilmektir. Şu da bilinmelidir ki Hz. Peygamber'e Kur'an vahiy dışında başka türlü bir vahiy daha gelmektedir. Şu âyetler bunun delilidir: *"Battığı sırada yıldız andolsun ki bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir. Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. (size okuduğu), kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir."*¹⁰⁷ *"...Ben sadece bana vahyolunana uyarım..."*¹⁰⁸ Ayrıca Kur'an'da Hz. Peygamber'e Kitab'ın yanında bir de hikmet verildiğinden söz edilmektedir¹⁰⁹ ki âlimlerin büyük çoğunluğuna göre bu âyetlerdeki hikmetten maksat sünnettir.¹¹⁰ Dolayısıyla sünnet de vahiy mahsulüdür ve Kur'an'dan sonra en temel kaynaktır. Allah kullarına kitapla birlikte sünnete de ittiba etmelerini emretmiştir. Dolayısıyla âyetin âyetle

⁹⁸ Mervezî, *es-Sünne*, 69.

⁹⁹ el-Bakara 2/106.

¹⁰⁰ en-Nahl 16/101.

¹⁰¹ Yûnus 10/15.

¹⁰² Mervezî, *es-Sünne*, 106.

¹⁰³ Mervezî, *es-Sünne*, 106.

¹⁰⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 106.

¹⁰⁵ Mervezî, *es-Sünne*, 106.

¹⁰⁶ Mervezî, *es-Sünne*, 106.

¹⁰⁷ en-Necm 53/1-4.

¹⁰⁸ el-En'âm 6/50.

¹⁰⁹ Örnek olarak bkz. el-Bakara 2/129, 151, 231; Âl-i İmrân 3/164; en-Nisâ 4/113; el-Ahzâb 33/34.

¹¹⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 106-109.

neshi ile âyetin sünnetle neshi arasında bir fark bulunmamaktadır. İkiyi de Allah bir hükmü yürürlükten kaldırabilir. Birinde okunan vahiyle yani Kur'an'la bunu yapmakta, diğesinde ise okunmayan vahiyle yani sünnetle ve peygamberinin diliyle bunu gerçekleştirmektedir.¹¹¹

- 2- Bakara 106. âyette ““Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz...” buyrulmakta, “daha iyi bir âyet” ya da “daha iyi bir Kur'an” şeklinde kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca bu âyette geçen “daha iyisini getiririz” ifadesinden maksat, kullar için daha kolay, daha hafif bir hüküm indiririz demektir. Nitekim gece namazı, Hz. Peygamber ile gizli konuşma öncesinde sadaka verme gibi hükümlerin neshinde bu durum söz konusudur. Ya da sonra gelen hükmün, sevap itibariyle öncekinden daha üstün olması da âyette kastedilmiş olabilir. Bu anlamlar dikkate alındığında Kur'an dışı bir vahiy ile Peygamberin Kur'an'daki bir hükmü neshetmesi mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber, kendisine Kur'an dışında onun bir mislinin daha verildiğini söylemiştir ki bu gayr-i metlûv vahiy ürünü olan sünnettir.¹¹²
- 3- Kur'an'ın sünnetle neshedilemeyeceğini, çünkü Kur'an'ın sünnetten daha üstün olduğunu savunanlar, Kur'an âyetlerinin önemli bir kısmının sünnet tarafından beyan edildiğini kabul etmektedirler ve bu beyana göre amel etmektedirler. Kur'an'ın pek çok âyetinin ancak sünnetle anlaşılır olduğunu kabul etmekle onun bazı âyetlerinin sünnetle neshedildiğini kabul etmek arasında hiçbir fark yoktur.¹¹³
- 4- Yine cumhur ulema Hz. Peygamber'in Kur'an'a ilave birtakım hükümler vazetmesini mümkün görmekte ve pek çok şer'î hükmü bu şekilde sünnete dayandırmaktadır. Peygamberin kitaba ilave hüküm koymasını kabul edip ondaki bir hükmü değiştirebileceğini reddetmek akıl kârı değildir.¹¹⁴

Bu şekilde her iki grubun dayandığı delilleri takdim eden Mervezî, mensûh olduğunda ittifak edilen, ancak nâsihin Kur'an mı yoksa sünnet mi olduğunda ihtilaf edilen örnekler üzerinden konuyu incelemektedir. Biz de mevzunun daha iyi anlaşılması için onun verdiği örnekler üzerinde durmanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

“Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakımanlara bir borç olmak üzere yazıldı...”¹¹⁵ âyetindeki anne-baba ve mirasçı akrabaya vasiyet hükmünün neshedildiği hususunda icmâ söz konusudur. Kur'an'ın sünnetle neshini savunanlar bu hükmün “Mirasçıya vasiyet olmaz.”¹¹⁶ hadisiyle neshedildiği görüşündedirler. Diğerleri ise bu konuda miras âyetlerinin nâsih olduğunu savunurlar. Onlara göre yukarıdaki hadis sadece bu nesih olayını beyan etmektedir, yoksa bizatihi nâsih değildir. İlk görüş sahipleri buna şu şekilde itiraz etmektedirler: Miras âyetlerinde vasiyet hükmünün neshedildiğine dair bir delil yoktur. Bilakis âyetlerin metninde “vasiyetten ve borçtan sonra”¹¹⁷ ifadesi geçmektedir ki bundan anlaşılan, miras taksim edilmeden önce şayet varsa anne-baba veya yakınlarla yapılan vasiyetin ödenmesi gerekir. Dolayısıyla bu konuda nâsih olan söz konusu hadistir.¹¹⁸ Yine bu konuda malın üçte birinden fazlasının vasiyet edilemeyeceğine dair hadisler vardır.¹¹⁹ Sünnetin Kur'an'ı neshini kabul edenler, bunu da bir nesih olarak görmüşler ve Kur'an'da malın tamamına yönelik olabilecek vasiyet hükmünün üçte ikilik kısmının Hz. Peygamber tarafından neshedildiğini düşünmüşlerdir. Oysaki diğer gruba göre bu bir nesih değildir. Bilakis zaten Allah “vasiyetten sonra” derken malın üçte birlik kısmını kastetmiş, Hz. Peygamber de bu ilahi maksadı beyan etmiştir.¹²⁰

¹¹¹ Mervezî, *es-Sünne*, 69, 106, 109.

¹¹² Mervezî, *es-Sünne*, 70-71.

¹¹³ Mervezî, *es-Sünne*, 109.

¹¹⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 109.

¹¹⁵ el-Bakara 2/180.

¹¹⁶ San'ânî, *el-Musannef*, 9/70 (No. 16376); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/208 (No. 30716); Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), “Vasâyâ”, 6 (No. 2713); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, “Vasâyâ”, 5 (No. 2121).

¹¹⁷ en-Nisâ 4/12.

¹¹⁸ Mervezî, *es-Sünne*, 71.

¹¹⁹ Mervezî söz konusu hadislerde yer vermektedir. Bkz. Mervezî, *es-Sünne*, 72-76.

¹²⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 76.

"Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının ellerini kesin..."¹²¹ âyeti, çaldığı malın değeri ne olursa olsun bütün hırsızlara verilecek cezayı beyan etmektedir. Oysaki Hz. Peygamber, bu cezanın uygulanabilmesi için çalınan malın belli bir değerde olması gerektiğini söylemiştir. İşte bu durum bazılarının göre sünnetin âyeti neshine bir örnektir. Âyette bütün hırsızların elinin kesilmesi emredilmiş, Hz. Peygamber ise bu açıklamasıyla âyetin bir kısmını neshetmiş, belli bir değere ulaşmayan malı çalan hırsızın elinin kesilmesi hükmünü yürürlükten kaldırmıştır. İmâm Şâfiî ve onun ashabına göre ise burada bir nesih söz konusu değildir. Her ne kadar âyetteki "hırsız" lafzı umumi olsa da aslında ondan maksat belli bir değerdeki malı çalan hırsızdır ve Hz. Peygamber bu maksadı açıklığa kavuşturmuştur.¹²²

Mervezî, âyetin âyetle neshi konusundaki ihtilaflara da değinmektedir. Mesela bir âyette "*İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin...*"¹²³ buyrulurken bütün müşrik hanımlarla evlenmek yasaklanmakta, Mâide sûresinde ise Ehl-i kitap hanımlarıyla evlenmenin helal olduğu beyan edilmektedir.¹²⁴ Oysaki esasında onlar da Allah'a ortak koştukları için müşrik kategorisindedirler. İşte bu iki âyet arasındaki müşkil, bazı âlimler tarafından nesih teorisi ile çözümlenmiştir. Onlara göre ilk âyetin Ehl-i kitabı kapsayan kısmı, diğer âyetle neshedilmiştir. Yani önceleri Ehl-i kitap da dahil bütün müşrik hanımlarla evlenmek yasaklanmışken sonra bu yasak Ehl-i kitap dışındaki kadınlar için devam etmiş, Yahudi ve Hıristiyan kadınlar için ise kaldırılmıştır. Bu görüş İbn Abbas, Rabî b. Enes (ö. 53/673) ve Mekhûl'den (ö. 112/730) rivayet edilmiştir.¹²⁵ Diğer görüşe göre ise bu iki âyet arasında nesih söz konusu değildir. İlk âyette zaten Ehl-i kitap dışındaki kadınlar kastedilmiş, diğer âyet burada mücmel bırakılan hususu beyan etmiştir. Ya da ilk âyette umumi bir yasak söz konusu iken ikinci âyet bunu Ehl-i kitap dışındaki müşrik kadınlara tahsis etmiştir. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713?) ve Katâde'nin ilk âyeti "putperestler, putperest Araplar, Ehl-i kitap dışındaki müşrikler" şeklinde yorumlamaları bu görüşü desteklemektedir. İmâm Şâfiî de bu şekilde düşünmekte, Kur'an'daki âmm bir lafzı tahsis eden ya da mutlakını takyîd eden ister âyet ister hadis olsun, nâsih olarak değerlendirilemeyeceği görüşünü savunmaktadır.¹²⁶

Nesih ile ilgili belki de en karmaşık konulardan biri zina fiilinin cezasıdır. Hem âyetin âyetle hem de sünnetle neshi konularını içinde barındıran bu mevzuyu Mervezî de detaylı bir şekilde ele almaktadır. Zina fiilinin cezası hakkında ilk indirilen âyetler Nisâ sûresinin 15 ve 16. âyetleridir. Bu âyetlere göre söz konusu çirkin fiili işleyen kadınlar hapis ile cezalandırılmakta, her ikisine eziyet edilmekte, bu kimseler sözle ayıplanmakta ve toplumca kınanmakta idi. Ancak daha sonra Nûr sûresinin ilk âyetleri¹²⁷ nazil oldu ve zina eden erkek ile kadına yüz değnek vurulması şeklinde uygulanacak olan had cezası geldi. Böylece önceki hapis ve eziyet cezaları neshedilmiş oldu. Âyetin âyetle neshine örnek olan bu hususta hemen bütün ulema müttefiktir. İbn Abbâs, Mücâhid, Dahhâk ve Katâde'den nakledilen rivayetler bu âyetler arasındaki neshi apaçık gözler önüne sermektedir.¹²⁸ Ancak "Benden alın, benden alın. Allah zina eden kadınlar için yeni bir yol ortaya koymuştur: Evlilere yüz sopa ve recm, bekârlara yüz sopa ve bir yıl sürgün cezası getirilmiştir."¹²⁹ anlamındaki hadis âyetin umumi hükmünden farklı olarak evlilerin zinasına recm, bekârların zinasına sürgün cezasını ilave etmiştir.

Mervezî, İmâm Şâfiî'nin zina haddi ile ilgili görüşlerini serdetmektedir. Şöyle ki: İmâm Şâfiî'ye göre de zina ile ilgili ilk ceza hapis ve eziyet idi. Sonra yüz değnek cezası getirilerek bunlar neshedildi. Ubâde hadisinde belirtildiği gibi Hz. Peygamber, celdeye ilaveten bekârlara sürgün, evlilere recm cezası getirdi. Böylece evlilere âyetin hükmünce celde, sünnet ile de recm uygulandı. Daha sonra Hz. Peygamber

¹²¹ el-Mâide 5/38.

¹²² Mervezî, *es-Sünne*, 90.

¹²³ el-Bakara 2/221.

¹²⁴ Bkz. el-Mâide 5/5.

¹²⁵ Mervezî, *es-Sünne*, 90-92.

¹²⁶ Mervezî, *es-Sünne*, 92.

¹²⁷ Bkz. en-Nûr 24/2: "Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun..."

¹²⁸ Bkz. Mervezî, *es-Sünne*, 93-94.

¹²⁹ Mervezî, *es-Sünne*, 94-95.

evlilerden celde cezasını düşürdü ve sadece recmi bıraktı.¹³⁰ Şâfiî'nin bu görüşlerini detaylarıyla aktaran Mervezî, onun bu yorumuyla sünnetin Kur'an'ı neshini kabul etmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Zira bu durumda sünnet, âyetin bütün zinakârlar için getirdiği celde cezasını evlilerden düşürmüş olmaktadır ki bunun anlamı nesihdir.¹³¹ Daha sonra Mervezî, sünnetin Kur'an'ı neshini kabul etmeyenlerin bu durumu şöyle izah ettiklerini belirtmektedir: Aslında celde âyetinde âmm lafız ile husus kastedilmiştir. Yani âyet esasında bekârlar içindir ve bu durumu Hz. Peygamber sünnetiyle ortaya koymuş, evliler için de yeni hüküm vazetmiştir.¹³²

Zina konusunda nesih meselesini etraflıca ele alan Mervezî'nin, mensûh âyet çeşitleri arasında zikredilen "metni mensûh hükmü bâki" âyetlere temas etmemesi oldukça dikkat çekicidir. Zira bu meyanda en çok nakledilen rivayet, "Yaşlı başlı evli kadın ve erkek zina ederse onları recmedin..." şeklinde başlayan ifadenin Kur'an'dan bir âyet olup metnin neshedildiğine dair rivayettir.¹³³ Mervezî'den önce telif edilen hadis ve tefsir kaynaklarında ilgili rivayet yer almasına rağmen onun buna eserinde yer vermemesini, neshin bu çeşidine mesafeli durduğu şeklinde yorumlamak mümkün olabileceği gibi bu durum onun, konuyu uzatmama ya da mevzu dışına çıkmama yönündeki hassasiyetinden de kaynaklanmış olabilir.

Hz. Peygamber'in seferî iken binek üzerinde kıldığı nafile namazlarında kible şartını gözetmemesi, mestler üzerine mesh etmesi ve Müslüman ile kâfir arasında miras olmayacağını beyan etmesi de bazılarınca sünnetin Kur'an'ı neshi olarak anlaşılmıştır. Ancak diğer görüş sahiplerine göre bütün bunlar nesih değil, tahsistir.¹³⁴

Bu örnekler eşliğinde sünnetin Kur'an'ı neshi meselesini tartışan ve her iki taifenin delillerini oldukça objektif bir usulle ortaya koyan müellif, sünnetin de vahiy ürünü olmasından hareketle Hz. Peygamber'in Allah'ın izni ve yetkisiyle Kur'an'da olmayan bir hüküm vazettiği gibi – ki bunu ancak ilmi kıt olanlar inkâr eder – ondaki bir âyeti neshedebileceği sonucuna ulaşmaktadır.¹³⁵

Sünnetin Kur'an'ı neshi konusundaki iki temel yaklaşımı beyan eden Mervezî, bunu kabul etmeyenlerden sadece Şâfiî ve ashâbı olarak söz etmekte, kabul edenlerin kimler olduğunu ise spesifik olarak zikretmemektedir. Müellife göre İmam Şâfiî her ne kadar sünnetin kitabı neshini kabul etmediğini söylese de zina haddi konusunda recmi kabul etmek suretiyle aslında bunu benimsemiş olmaktadır. Şâfiî mezhebini sonradan benimsemiş biri olarak Mervezî'nin, İmam Şâfiî'nin düştüğü bu tenakuzdan söz etmesini, onun meseleye tamamen objektif yaklaşmasının bir sonucu olarak görmek mümkündür. Yahut Mervezî, sünnetin Kur'an'ı neshi konusundaki kendi benimsediği yaklaşımın, aslında imamı tarafından da kabul edildiğini ortaya koymak istemiş olabilir. Veyahut da o, Semerkandî'nin (ö. 539/1144) de dikkat çektiği üzere,¹³⁶ İmam Şâfiî'nin bu konuda diğer ulema ile aynı görüşü benimsediğini söyleyen tahkik ehlinde kabul edilebilir. Ancak şu muhakkaktır ki Mervezî, Şâfiî'nin takipçilerinden olmasına rağmen sünnetin Kur'an'ı neshi meselesinde ona muhalefet ederek bu tür neshi kabul etmiş ve aslında İmam Şâfiî'nin de pratikte bunu benimsediğini ortaya koymuştur. Böylece onun Şirâzî (ö. 476/1083), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî (ö. 606/1210) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi Şâfiî usulcülerinden¹³⁷ çok daha önce kendi imamının nesih teorisine itiraz ettiğini söylemek mümkündür.

Sünnetin Kur'an'ı neshini kabul edenler ile bunu kabul etmeyenler arasındaki ihtilafın tamamen kavram ihtilafı olduğu anlaşılmaktadır. Birinciler Hz. Peygamber'in âyet hakkındaki tasarrufunu nesih olarak

¹³⁰ Mervezî, *es-Sünne*, 95-96.

¹³¹ Mervezî, *es-Sünne*, 97.

¹³² Mervezî, *es-Sünne*, 97.

¹³³ İmâm Mâlik, *Muvatta' Mâlik bi-rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (b.y.: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), "Hudûd", 693; San'ânî, *el-Musannef*, 3/365, 7/329; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/134, 472; İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, "Hudûd", 9.

¹³⁴ Mervezî, *es-Sünne*, 103-106.

¹³⁵ Mervezî, *es-Sünne*, 109.

¹³⁶ Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Ahmed Alâ'üddîn es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâ'ici'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zekî Abdilberr (Katar: Matba'atu Dûha el-Hadîse, 1404/1984), 1/718.

¹³⁷ Bkz. Sahip Beroje, "İmam Şâfiî'nin Nesh Anlayışı ve İlk Şâfiî Usulcülerin Buna Yönelik Eleştirileri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007), 63.

adlandırırken diğerleri buna âmmin tahsisi, mücmelin beyanı ya da mutlakin takyidi gibi isimler vermektedirler. Ancak her iki grubun pratikte ulaştığı sonuç genelde değişmemektedir.

Mervezî'nin nesih konusunu daha ziyade sünnetin Kur'an'ı neshi bağlamında ele aldığını ve bu konudaki iki farklı yaklaşımdan söz ettiğini belirtmeliyiz. Yoksa o, Kur'an içi neshin varlığını tartışmaya açmamaktadır. Zira henüz onun yaşadığı dönemde bu konuda belirgin bir tartışmanın varlığından söz etmek doğru olmaz. Tarihte âyetin âyetle neshini kabul etmeyen ilk ismin Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) olduğu düşünüldüğünde¹³⁸ Mervezî'nin bu konudan söz etmemesinin sebebi anlaşılmalıdır. Ancak o, nesih konusunda sınırlayıcı ve mübalağadan uzak durmaya çalışan bir eğilimin varlığını gözler önüne sermektedir ki bunun İmam Şâfiî önderliğinde gerçekleştiği söylenebilir.

3. Sonuç

Mervezî'nin, sünnetin dindeki yerini ve sünnete uymanın önemini vurgulamak amacıyla kaleme aldığı *Kitâbü's-Sünne* adlı eserinde, Kur'an ilimlerinden nâsih-mensûh, esbâbü'n-nüzûl, müşkilü'l-Kur'ân ve mecâzü'l-Kur'ân'a dair veriler, müstakil başlıklar altında olmasa da farklı bağlamlarda yer almakta, mücmel âyetlerin bilhassa sünnet tarafından nasıl mübeyyen hale getirildiği örnekler üzerinden detaylı bir şekilde incelenmektedir. Özellikle nesih konusu üzerinde etraflıca durulduğu görülmektedir. Daha çok sünnetin Kur'an'ı neshi meselesi yoğun bir şekilde ele alınmakla birlikte âyetin âyetle neshine dair örnekler de yer verilmektedir.

Mervezî'nin nesih hakkında, özellikle de sünnetin Kur'an'ı neshi hakkında kendinden önceki yazılı ve sözlü birikimi sistematik ve analitik olarak ortaya koyduğu görülmektedir. O, âyetin sünnetle neshini kabul edenlerle etmeyenlerin dayandıkları delilleri objektif bir bakış açısıyla nakletmektedir. Bunu kabul etmeyenlerin şu kayıdan hareket ettikleri anlaşılmaktadır: Şayet Kur'an'ın bazı âyetlerinin sünnetle yürürlükten kaldırıldığı kabul edilirse bu durum, Kur'an'ın, insanlara yol gösterici son ilahi kitap olma vasfına gölge düşürecektir. Kur'an'a inanıp onun hükümlerini kabul eden bir kimsenin, hangi hükmünün mensûh hangisinin muhkem olduğunu bilebilmesi için bütün hadis külliyatını öğrenmesi gerekecektir. Ayrıca nesih söz eden âyetler de bir âyetin ancak başka bir âyetle neshedilebileceğini göstermektedir.

Buna mukabil âyetin sünnetle neshini kabul edenlerin temel argümanları ise sünnetin de vahiy kaynaklı olmasıdır. Hz. Peygamber'e Kur'an vahyinin yanı sıra vahy-i gayr-i metlûv olarak adlandırılan bir türde daha vahiy gelmiştir ki onun karşılığı sünnettir. Bazı âyetler ve hadisler bu tür bir vahye işaret etmektedir. Dolayısıyla âyetin âyetle neshi ile sünnetle neshi arasında temelde bir fark bulunmamaktadır. Çünkü her ikisi de ilahi vahye dayanmaktadır. Ayrıca Kur'an'daki pek çok âyeti doğru anlayıp uygulamaya geçirebilmek için sünnetin beyanına ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun da ötesinde Hz. Peygamber'in Kur'an'daki hükümlere ilave hüküm getirme yani teşrî' yetkisinin bulunduğunu cumhur ulema kabul etmektedir. Sünnetin tebyîn ve teşrî' yetkisini kabul etmekle ona nesih yetkisi tanımak arasında hiçbir fark yoktur.

Mervezî her iki grubun temel dayanaklarını serdettikten sonra kendisi de sünnetin vahiy kaynaklı oluşunu ve tebyîn-teşrî' yetkisi bulunduğunu dikkate alarak Hz. Peygamber'in Kur'an'daki bazı âyetlerin hükmünü değiştirebileceği ve yürürlükten kaldırabileceği sonucuna ulaşmaktadır. Böylece o, tâbi olduğu Şâfiî ekolünün konu hakkındaki görüşünden ayrılarak Hanefî mezhebinin düşüncesini benimsemiş olmaktadır. Bu da onun Şâfiî mezhebinde "ashâbü'l-vücûh" tabakasında bir müctehid olduğunun delilidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Mervezî'ye ait *Kitâbü's-Sünne* adlı eser, Kur'an ilimleri hakkında birtakım veriler içermektedir. Bu eserin özellikle nesih kavramının tarihî gelişimi hakkında çalışma yapacak olanların bigâne kalmamaları gereken eserler arasında yer aldığını belirtmeliyiz. Zira müellif, kendisine kadar gelen nesih edebiyatının çok önemli bir yönünü kuşbakışı ele alıp metodik bir çerçevede okuyucuya sunmakta ve konuyu belli oranda şematize etmektedir. Böylece bir anlamda karmaşık bilgi yığınlarını sadeleştirip belirginleştirmeyi başarmaktadır. Elinizdeki çalışmanın, erken devirlerde nesih

¹³⁸ Sâlih, *Mebâhis*, 262.

kavramı etrafında ortaya çıkan fikirleri yahut Kur'an ilimlerinden mücmel-mübeyyen âyetleri inceleme konusu yapacak olan araştırmacılara Mervezî'nin *es-Sünne* adlı eseri üzerinden kavramsal bir zemin ortaya koymasını ümit ediyoruz.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût, Adil Mürşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Alâ'üddîn es-Semerqandî, Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânu'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*. thk. Muhammed Zekî 'Abdiberr. Katar: Matba'atu Dûha el-Hadîse, 1404/1984.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad>
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. 'Abdullâh. *Mu'cemu'l-furûkî'l-lugaviyye*. Kum: y.y., 1412.
- Bahçeci, Rabia Hacer. "Tefsir ve Kur'an İlimleri Arasında Bir Telif: Ebü'l-Hasan el-Havfî'nin el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân'ı". *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 59-91.
- Bakkal, Ali. "İmam Şâfiî'de Nesh Anlayışı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 109-132.
- Beroje, Sahip. "İmam Şafii'nin Nesh Anlayışı ve İlk Şafii Usulcülerin Buna Yönelik Eleştirileri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2007), 53-82.
- Birişik, Abdülhamit. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-cevzi-ebul-ferec#3-tefsir-ilmindeki-yeri>
- Birişik, Abdülhamit. "Katâde b. Diâme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: TDV Yayınları, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/katade-b-diame>
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 29-43.
- Birişik, Abdülhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulumul-kuran>
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 10. Baskı., 1995.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Ceylan, Mehmet Nezir. "İmâm Şâfiî'nin Nesh Anlayışına Dair Bir Değerlendirme". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2024), 28-45.
- Cürçânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahman b. Muhammed. *Esrâru'l-Belâğa*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Medenî, ts.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esbab-i-nuzul>
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.

- Dinç, Ömer. "Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihî Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi".
III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (Sosyoloji-İlahiyat-Eğitim). 1/203-219.
İstanbul: y.y., 2014.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâ'idî ve's-sünen*. thk. Muhammed b. Salih el-Müdeyfir. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım., 1418.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koçak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yay., 2015.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâfî vd. 3 Cilt.
Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî.
Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım., 1426.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *Besâ'iru zevî't-temyîz fi letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk.
Muhammed Alî en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed
Abdüsselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-
Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemal
Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *el-'Ucâb fi beyâni'l-esbâb*. thk. Abdülhâkim Muhammed el-
Enis. 2 Cilt. y.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Mesâ'il ve'l-ecvibe*. thk. Mervân el-
Atiyye, Muhsin Hârabe. b.y.: Dâru İbn Kesîr, 1410/1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd
Abdulbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbn Nureddîn, Muhammed b. Alî b. Abdullâh el-Yemenî. *Teysîru'l-beyân li-ahkâmî'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Suriye:
Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012.
- İbn Selâme, Ebu'l-Kâsım Hibetullâh el-Bağdâdî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. thk. Zuheyr eş-Şâvîş, Muhammed
Ken'ân. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1404.
- İbn Vaddâh el-Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed. *el-Bida' ve'n-nehyu anha*. thk. Amr Abdülmün'im
Suleym. Kahire; Cidde: Mektebetü'l-'İlim, 1416.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-
Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Abdülkebîr el-Alevî. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1413/1992.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin Râgîb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Saffân Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut:
Dâru'l-Kalem, 1412.
- Katâde b. Di'âme, Ebü'l-Hattâb es-Sedûsî el-Basrî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. b.y.:
Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- Kıvâmü's-Sünne et-Teymî, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Riyad: y.y., 1415/1995.
- Ma'bed, Muhammed Ahmed Muhammed. *Nefehât min ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım.,
1426.
- Mâlik, İmâm. *Muvatta' Mâlik bi-rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf.
b.y.: Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.

- Marifet, Muhammed Hadi. *Kur'an İlimleri*. çev. Burhanettin Dağ. İstanbul: Kevser Yay., 2009.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtiha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 25 (2011), 51-112.
- Mervezî, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sünne*. thk. Sâlim Ahmed es-Silefî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1408.
- Mucâşî'î, Ebu'l-Hasan Alî b. Faddâl el-Kayravânî. *en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (fi me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbihî)*. thk. Abdullah Abdulkâdir et-Tavîl. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Muhâsibî, Ebû Abdullâh el-Hâris b. Esed. *Fehmü'l-Kur'ân ve me'ânih*. thk. Huseyn el-Kuvvetlî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1398.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasan. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Munâvî, Zeynuddîn Muhammed Abdürreâûf b. Tâcu'l-Ârifîn el-Haddâdî. *et-Teokîf alâ muhimmâti't-te'ârîf*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990.
- Okumuş, Mesut. "Tefsir Usulü". *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 279-378. Ankara: Grafiker Yay., 2021.
- Özkan, Halit. "Zührî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhri>
- Ribât, Halid - İyd, Seyyid İzzet. *el-Câmi' li 'ulûmi Ahmed b. Hanbel - Usûlu'l-fikh*. 22 Cilt. Mısır: Dârü'l-Felâh, 1430.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. y.y.: Dârül-İlim li'l-Melâyîn, 24. Baskı., 2000.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yay., 2008.
- Sevinç, Sümeyye. "Fünûnu'l-Efnân fî Ulûmi'l-Kur'an Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usûlü Açısından Tahlili". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV (İlahiyat)*. 197-213. İstanbul: y.y., 2015.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Mu'cemu mekâlidi'l-ulûm fi'l-hudûd ve'r-rusûm*. thk. Muhammed İbrahim İbâde. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1424/2004.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Küttâb, 1394/1974.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1358/1940.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *İhtilâfu'l-hadîs*. thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1410.
- Şâtibî, İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-Muwâfakât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen es-Selmân. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Hecr li-Tibaati'n-Neşr, 2001.

- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. *Süünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.
- Türcan, Selim. *Neshin Problematik Tarihi*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Ünal, Halit. "Mervezî, Muhammed b. Nasr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/235-236. Ankara: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervezi-muhammed-b-nasr>
- Vâkîdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer el-Esemî. *el-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlmî, 1409/1989.
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muskilul-kuran>
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr. *Esâsu'l-Belâğâ*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957.
- Züheyri b. Harb, Ebû Hayseme en-Nesâ'î. *el-İlm*. thk. Muhammed Nâsîru'd-Dîn el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım., 1403/1983.
- Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb. *en-Nâsîh ve'l-mensûh ve tenzîlü'l-Kur'ân bi-Mekke ve'l-Medîne*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Damin. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- Zürkânî, Muhammed Abdül'azîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvez Ahmed Zümerli. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 2. Basım, 1417.